

e-ISSN: 2148-0494

dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2018, Cilt:6, Sayı:11, 6:15-33

Gönderim Tarihi: 15.05.2018

Kabul Tarihi: 26.06.2018

ANTHONY KENNY'E GÖRE TANRI'YI BİLMENİN İMKÂNI VE AGNOSTİSİZM

Tuncay AKGÜN*

Öz

Tanrı'yı bilmek mümkün müdür? Eğer mümkün ise bu bilginin türü nedir? Bu bilgi a priori mi, a posteriori midir? Akla mı, tecrübeye mi yoksa sezgiye mi dayanmaktadır? Bilginin ne olduğu ve onun kesinlik, inanç ve şüphe gibi kavramlarla ilişkisi ve farkı, felsefe var olduğundan beri bir başlık olarak yerini hep korumuştur. İnanılan şeyin bilgi olamayacağı genel kabul görmüştür. Buna rağmen 'inanç' ile 'bilgi'nin birbiriyle yakından ilişkili kavramlar olduğu da bilinmektedir. Agnostikler Tanrı'nın var olup olmadığını bilmediklerini söyleyerek bu konudaki yargılarını askıya almışlardır. Anthony Kenny de agnostik bir filozof olarak Tanrı'nın varlığının ve mahiyetinin bilinemeyeceğini iddia eder. Diğer taraftan Kenny'e göre Tanrı inancının epistemik olarak gerekçelendirilememesi onu anlamsız ve irrasyonel yapmaz.

Anahtar Kelimeler: Anthony Kenny, Din Felsefesi, Tanrı, Agnostisizm, Epistemoloji.

ACCORDING TO ANTHONY KENNY THE POSSIBILITY OF KNOWING THE GOD AND AGNOSTICISM

Abstract

Is it possible to know the God? If yes, what is the kind of this knowledge? Is it a priori, or a posteriori? Is it based on mind, experience or intuition? What knowledge is, its relation and difference with concepts such as certainty, belief and doubt have always been a subject of philosophy since its existence. It is generally accepted that something believed cannot be knowledge. However, it is also known that 'belief' and 'knowledge' are closely related concepts. The agnostics have suspended their judgement regarding whether the God exists or not by saying they do not know. As an agnostic philosopher, Anthony Kenny also asserts that the existence and nature of the God cannot be known. On the other hand, according to Kenny, the fact that the belief in God cannot be justified epistemically does not make it meaningless and irrational.

Keywords: Anthony Kenny, Philosophy of Religion, God, Agnosticism, Epistemology.

Giriş

Bazı epistemolojik geleneklere göre Tanrı maddi/hissedilir alana dâhil bir varlık olmadığı için insan bilgisinin sınırlarının dışındadır. Bu görüşü savunanlar genelde ateistler, pozitivistler ve agnostikler olmuştur. Bunu kabul etmeyen teistler, doğal teoloji, sezgi, fideizm, reformcu epistemoloji vb. gibi farklı epistemik

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Felsefesi Anabilim Dalı, tuncayakgun@gazi.edu.tr
ORCID ID 0000-0001-9684-4766

yöntemler ile Tanrı'nın bilinebileceğini iddia etmişlerdir. Ateistler ve pozitivistler bu yöntemlerin hepsinin boş bir uğraş olduğunu ve bu konudaki epistemik imkânsızlığın hiçbir şekilde aşılamayacağını söyleyerek Tanrı inancının anlamsız ya da saçma olduğunu düşünmüşlerdir. Agnostikler her ne kadar Tanrı'nın varlığının ve mahiyetinin bilinmeyeceği konusunda yukarıdaki iki gurupla aynı şeyi düşünseler de onlardan farklı düşündükleri göz ardı edilemeyecek bir tutumları vardır. Agnostikler Tanrı'nın bilinmesi konusunda her iki tarafın da, gerek teistlerin gerekse ateistlerin, iddiasının doğrulanmasını mümkün görmemişler dolayısıyla Tanrı'nın ne varlığının ne de yokluğunun bilinebileceğini iddia etmişlerdir.

Bu konuyla ilgili temel sorular şunlardır: Tanrı'nın varlığını ve mahiyetini bilmek mümkün müdür? Eğer mümkün ise bu bilginin türü nedir? Yani bu bilgi a priori mi, a posteriori midir? Sezgiye mi, tecrübeye mi yoksa akla mı dayanmaktadır?¹ İnanç – bilgi ilişkisi konusu felsefi literatürde epistemolojinin temel konularından biri olarak tartışılmıştır. Çok geniş bir literatür ve bilgi zenginliğiyle karşılaştığımız bu problem felsefe tarihi boyunca incelenmiş de Aydınlanma döneminden itibaren giderek artan bir ilgiyle ele alınmış ve imanın makul veya rasyonel olup olmadığı, doğrulanıp doğrulanamayacağı gibi sorularla konu devamlı gündeme getirilmiş, günümüze kadar canlılığını korumuştur.² İman mı yoksa inanç mı bilginin bir alt derecesidir? Bilginin imanı değil inancı dışta tuttuğu; dolayısıyla bilgi ve iman birbirini ortadan kaldırmadan bir kişide aynı anda bulunabildiğini iddia edenler olmuştur.³ Mesela Saint Thomas, Descartes, Bertrand Russell gibi filozoflar imanın değil, inancın rasyonelliğini tespit edebilmek için, onun, bilginin köklerini oluşturan temel önermelerle olan ilişkisinin test edilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Onlara göre rasyonel inanç, ya duylara açık olan bir önermeye ya da bu tür önermelerle sağlanan bir delille açıklık kazanan önermeye inanmayı ifade eder. Şu halde inancın rasyonelliği bilgiye ait bir zeminde tartışılmaktadır.⁴ Bilme ile ilişkili olan iman değil, inançtır. Nitekim Thomas Aquinas'a göre iman bilgi ile inanç arasında bir şeydir. İmanı bilgiden ayırmak gerekir, çünkü bilgi zihnin doğrudan ya da kendiliğinden apaçık bir takım doğrulardan mantıksal çıkarımlar yoluyla sahip olduğu bir şey olup onu tasdik edip etmemek gibi bir özgürlüğe sahip değildir. İman ise bizi böyle bir tasdike zorlamaz. Çünkü iman yoluyla elde ettiğimiz doğrular bir sır olup, doğrudan bilinmeleri ve ispat edilmeleri imkânsız olan şeylerdir. Buradan çıkan sonuç şu ki Aquinas gibi düşünönlere göre 'bilgi' ve 'iman' ın bir arada bulunması mümkün değildir.⁵

Bir zamanlar Katolik bir rahip olan, şimdi ise bir agnostik olan Anthony Kenny, Birleşik Krallık'ta Hristiyan felsefesi üzerinde önemli çalışmalar yapmış ve önemli bir etkide bulunmuştur. Tanrı'nın varlığına ilişkin geleneksel delillerin

¹ Mehmet Sait Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, Ankara: Kitâbiyât, 2004, s. 10.

² Hanifi Özcan, 'İman', *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, 217.

³ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997, s. 69.

⁴ Özcan, 'İman', 217.

⁵ Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, s. 34.

hiçbirinin bir delil olarak ele alınamayacağını ve geleneksel Tanrı kavramının her durumda tutarsız olduğunu iddia etmiştir. Özellikle Thomas Aquinas, Descartes, Frege ve Wittgenstein ile ilişkili ve felsefe tarihi üzerine çok şey yazmıştır. Akıl ve eylem felsefesine, din ve ahlak felsefesine de katkıda bulunmuştur. Kenny ayrıca, İncilleri çevirmek ve Yeni Ahit'in diliyle ilgili istatistiksel bir çalışma yapmak da dâhil olmak üzere felsefi olmayan akademik çalışmalarda bulunmuştur.⁶

Kenny Tanrı'nın varlığının bilinmesi ile ilgili duyduğu şüphenin gençlik yıllarında başladığını belirtir. O bu konuda hissettiklerini ve yaşadıklarını anlattığı bir bölümde şunları söyler:

Papalık Üniversitelerinde doktora için adaylar, 1950'lerde Tanrı'nın varlığını ispatlamanın mümkün olduğu ifadesini içeren anti-modernist bir yemin belgesi üzerine yemin etme zorunluluğu ile karşı karşıya idiler. Bir doktora tezi sunmama ve sınavlarımı geçmeme rağmen, mezun olmak istemiyordum çünkü bu yemini etmek istemiyordum. Eğer Tanrı'nın varlığı biliniyorsa, delil gösterme yöntemiyle bilinip bilinemeyeceğinden çok şüpheliydim. O zamandan beri birçok filozof tarafından sunulan Tanrı'nın varlığına dair delilleri inceliyorum ve henüz ikna edici bir tanesi ile karşılaşmadım.⁷

Bir filozof olarak sahip olduğu epistemolojik anlayış gereği Tanrı'nın varlığının ve mahiyetinin bilinemeyeceğini iddia eden Kenny Tanrı ile ilgili mümkün olan tek düşünce şeklinin skolastiklerin* ve rasyonalist filozofların tasavvuru olmadığını söyler ve o daha az mutlak terimlerle tanımlanan bir Tanrı'nın akla daha yatkın, güvenilir olabileceğini ileri sürer. Kenny yukarıdaki pasajda ifade ettiği düşüncelere sahip olmaya başladığı gençlik yıllarından günümüze kadar Tanrı'nın bilinmesi konusunda agnostik kaldığını ifade eder.⁸

Kısaca agnostisizmin ne olduğunu ve felsefe tarihinde bu konuda söylenenleri ifade edecek olursak, popüler anlamda agnostik, Tanrı'ya inanmayan ya da inkâr eden bir kişidir, oysa Tanrı'yı inkâr eden ateisttir. Agnostisizm (bilinmezcilik), genel olarak kullanılan anlamıyla Tanrı'nın var olup olmadığı inancını ispatlamak için insanın yeterli akli temellere sahip olmadığı görüşüdür.⁹ Türkçe' de bilinmezcilik şeklinde karşılanan agnostisizm. XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca bir Tanrı'nın var olup olmadığının bilinemeyeceği iddiası etrafındaki görüşleri ifade etmek üzere yaygınlık kazanmıştır.¹⁰ Bir tutum olarak ise agnostisizm aslında çok eskidir, muhtemelen kozmosun doğası ve içindeki yerimiz

⁶ Daniel J. Hill - Randal D. Rauser, *Christian Philosophy A-Z*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006, s. 101.

⁷ Anthony Kenny, *What I Believe*, London: Continuum, 2006, s. 31.

* Genel olarak, Ortaçağda hâkim olan, Grek felsefesinin kavramsal araçlarından yararlanılarak oluşturulmuş Tanrı merkezli düşünce sistemini veya bu teoloji ağırlıklı felsefenin kullandığı yöntemi tanımlamak için kullanılan sıfat. Bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999, s. 778.

⁸ Anthony Kenny, *Unknown God: Agnostic Essays*, London: Continuum, 2005, s. 3.

⁹ William L. Rowe, "Agnosticism", *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (edt. Edward Craig) London-New York: Routledge, 1998, s. 137.

¹⁰ İlhan Kutluer, "Laedriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, 41.

ve amacımız hakkındaki ilk spekülasyonlar kadar eskidir. Fakat bir terim olarak, 'agnostisizm' 150 yıldan az bir süredir vardır. Daha sonra etrafında bazı oluşumlar bile ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Charles A. Watts editörlüğünde 1879'da "*The Agnostic Annual*" isimli aylık süreli bir yayındır. Ve şimdi özellikle Avrupa'daki okullarda agnostisizm din eğitiminin bir temel unsuru haline gelmiştir. Öğrencilere teizm, ateizm yanında agnostisizm de öğretilmektedir.¹¹

Belirli felsefi tartışmalarda, özellikle de bilgimizin sınırları söz konusu olduğunda, agnostisizm dikkate alınması gereken, söyledikleri ile ilgili kayıtsız kalamayacağımız bir epistemik durum olarak karşımıza çıkıyor. Üstelik kendisini agnostik olarak tanımlayanların sayısı da görmezlikten gelinecek kadar az değildir. Yapılan bazı araştırmalarda kendisini agnostik olarak tanımlayanların sayısının ateist olarak tanımlayanlardan daha fazla olduğu görülmüştür. Bunun en iyi örneklerinden biri 2006 yılında Amerika'daki Üniversite ve Kolej profesörleri arasında yapılan bir araştırmadır. Bu araştırmaya göre kendini ateist olarak tanımlayan profesörlerin oranı %10'da iken agnostik olarak tanımlayanların oranının %13 olduğu görülmüştür.¹² Edward P. Shafranske tüm A.B.D. vatandaşlarının %90'nının, klinik psikologların ise yalnızca %24'ünün Tanrı'ya inandığını tespit etmiştir.¹³ Üstelik durum sadece Hıristiyanlar için de geçerli değil. Richard Dawkins'e göre Amerika'da yapılan anketler, ateistlerin ve agnostiklerin dindar Yahudilerden çok daha fazla olduğunu öne sürer.¹⁴

'Agnostik' modern bir sıfattır¹⁵ Tarihine baktığımızda aslında agnostisizm felsefe kadar eski değildir. Çünkü akıl, bilmediği şeyden daha çok bildiği şeyden etkilenmiştir.¹⁶ Sonraları daha da geriye götürülen agnostisizm terimi genellikle bütün bilinemezci öğretileri kapsamaktadır. Bu anlamda agnostisizmin kökleri Sofistlere, Sokrates'e kadar geri gitmektedir.¹⁷ Antik dönemde bugün bildiğimiz ve kullandığımız anlamdaki agnostisizmi çağrıştıran söylemlere sahip filozofların olduğu görülür. Örneğin Protogoras Tanrı konusunda, inanç yokluğundan yani ateizmden çok epistemolojik bir boşluğa işaret eder.¹⁸ Antikçağ filozoflarının felsefelerinde daha ziyade şüphecilik olarak ortaya çıkan agnostisizm aslında Kant'ın felsefesinde epistemolojik açıdan sistemli hale getirilmiştir.¹⁹ Kant insanın teorik

¹¹ Robin LePoivedin, *Agnosticizm: A Very Short Introduction*, Newyork: Oxford University Press, 2010, s. 1-2.

¹² Ferit Uslu, "Agnostisizm", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/21 (2012), 5-6.

¹³ Hilde Hustoft v.dğr., "If I Didn't Have My Faith I Would Have Killed Myself: Spiritual Coping in Patients Suffering From Schizophrenia", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 23:126-144, 2013, s. 127.

¹⁴ Richard Dawkins, *The God Delusion*, Great Britain: Bantam Press, 2006, s. 5.

¹⁵ Alexander Balmain Bruce, "Theological Agnosticism", *The American Journal of Theology*, 1/1 (Jan., 1897), 1.

¹⁶ W. L. Sheldon, "Agnostic Realism - Some Philosophical Criticisms on Certain Aspects of Agnosticism", *The Journal of Speculative Philosophy*, 20/3 (July, 1886), 270.

¹⁷ Elnare Kerimova, "Bertrand Russell'in Agnostisizmini Temellendirmesi", (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s. 8.

¹⁸ Metin Yasa, *Bütüncül ve Eleştirel Din Felsefesi*, Ankara: Elis Yayınları, 2013, s. 35-36.

¹⁹ Kerimova, "Bertrand Russell'in Agnostisizmini Temellendirmesi", s. 10.

akılla bilemeyeceği şeyler (antinomiler)²⁰ olduğunu söylüyordu. Bunlardan en önemlisi de Tanrı'nın varlığının bilinmeyeceği ve var olan klasik yöntemlerle onun varlığının ispatlanamayacağı idi.²¹

17. yy'a baktığımızda, T. Hobbes R. Descartes'a açık bir şekilde, "içimizde Tanrı ile ilgili (doğuştan) hiçbir fikir yoktur." der. Heidegger metodolojik olarak agnostiktir.²² Agnostisizm Rönesans sonrası entelektüeller arasında epey revaç bulmuştur.²³ Kendilerini ilk defa 'agnostik' olarak isimlendirenler kimlerdir? Bu sorunun cevabı apaçık olarak biyolog Thomas Henry Huxley (1825-95); Leslie Stephen (1832-1904); ve kızı Virginia Woolf (1882-1941), ve Herbert Spencer (1820-1903) dır.²⁴ Huxley bu kavramı bulduğundan dokuz yıl sonra agnostisizm kelimesini 1878 de ilk defa Hume üzerine yazdığı kendi kitabında kullandı. James Knowles da On Dokuzuncu Yüzyıl boyunca sözcüğün yayılmasına katkıda bulundu. Kendisinin agnostik olduğunu açıklayan ilk insanlardan biri olan Thomas Huxley'in arkadaşı Leslie Stephen *Agnostic Apology* kitabını 1876 da yayımladı.²⁵ XIX. yüzyılın ikinci yarısında hararetli tartışmalara yol açan agnostisizmin XX. yüzyılda aynı bütünlük, süreklilik ve canlılığa sahip bir gündem oluşturduğu söylenemez.²⁶

Modern dönemde, agnostikler, agnostisizmin gerekçelendirilmesine felsefi bir konum sağlamanın temeli olarak büyük ölçüde, Hume ve Kant'ın felsefesine başvurmuşlardır.²⁷ Kimilerine göre ateist kimilerine göre de agnostik kabul edilen Hume'un şüpheci tutumu epistemolojisi gereği onu Tanrı'nın bilinmesi konusunda agnostik yapmıştır. En nihayetinde Tanrı'nın bilinmesi deneyin sınırlarını aşıyordu ki bu durumda Hume'a göre Tanrı ile ilgili gerçek (doğrulanması mümkün olgusal)

²⁰ "Tanrı, İnsanın özgürlüğü ve ölümsüzlük", Kant bunları teorik aklımızla bilemeyeceğimizi ve kanıtlamayacağımızı iddia eder. Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi* (çev. Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsün Akatlı) Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1999, 1. Kısım. 2. Kitap. 2. Bölüm, s. 154.

²¹ "Metafizikle bu dünyanın bilgisinden hareket ederek Tanrı kavramına ve emin çıkarımlarla Tanrı'nın varoluşunun kanıtına ulaşmak ise olanaksızdır; çünkü bizim, bu dünyanın olabilecek en yetkin bütün olduğunu bilmemiz, dolayısıyla bu amaç için (onu karşılaştırabilmek için) olabilecek bütün dünyaları tanımamız, kısacası her şeyi bilir olmamız gerekirdi ki, dünya (Tanrı kavramını nasıl düşünürsek düşünelim) ancak bir Tanrı aracılığıyla olabildi, diyebilelim. Ama bu varlığın var olduğunu sırf kavramlardan hareket ederek tam olarak bilmek, kesinlikle olanaksızdır; çünkü her varoluş önermesi, yani hakkında bir kavram kurduğum bir varlığın var olduğunu bildiren bir önerme, sentetik bir önermedir, yani öyle bir önermedir ki, ben onun aracılığıyla o kavramın dışına çıkıyorum ve kavram hakkında, kavramda düşünülmüş olandan daha fazla bir şey söylüyorum." Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi* (çev. Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsün Akatlı) Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1999, 1. Kısım. 2. Kitap. 2. Bölüm, s. 150.

²² Merold Westphal, "Phenomenology and Existentialism", *A Companion to Philosophy of Religion, Second Edition* (edt. Charles Taliaferro, v.dğr.)United Kingdom: Blackwell Publishing Ltd, 2010, s. 172.

²³ John Hyman, "Phenomenology and Existentialism", *A Companion to Philosophy of Religion, Second Edition* (edt. Charles Taliaferro, v.dğr.)United Kingdom: Blackwell Publishing Ltd, 2010, s. 187.

²⁴ LePoivedin, *Agnosticizm: A Very Short Introduction*, s. 18.

²⁵ LePoivedin, *Agnosticizm: A Very Short Introduction*, s. 22.

²⁶ Kutluer, "Laedriyye", 42.

²⁷ William L. Rowe, "Agnosticism", *The Shorter Routledge Encyclopedia Of Philosophy* (edt. Edward Craig) London-New York: Routledge, 2005, s. 10.

önergeler ortaya koymamız mümkün değildi.²⁸ Hume ve Kant, her ikisi de Tanrı'yı kavramayı insan zihni için erişilmez bir şey olarak görmüşler, Tanrı'nın varlığı için ileri sürülen geleneksel teistik kanıtları sıkı bir eleştiriye tabi tuttuktan sonra, O'na ilişkin epistemolojik bir yargının insan bilgisinin sınırlarına dâhil olamayacağını söylemişlerdir.²⁹ Agnostikler genellikle, ya inanç ya da onun karşıtının lehine açık bir delil olmadığından, inançlarını askıya almış olarak kendi konumlarının, teizmden ya da ateizmden daha rasyonel olduğunu düşünürler.³⁰

Tanrı'nın varlığı ile ilgili delillere karşı üç bakış açısı vardır:

- (1) Tanrı'nın varlığının lehine olan delillerin bir üstünlüğü vardır;
- (2) Tanrı'nın varlığının aleyhine olan delillerin bir üstünlüğü vardır;
- (3) Her iki tarafın delilleri de birbirinden üstün değildir.

Agnostik, (1) ve (2) 'nin temellendirilmiş olduğuna inanmaz. Böyle düşündükleri için agnostiklerin agnostisizmin teizm ya da ateizmden daha rasyonel olduğuna dair iddialarını ispatlamak zorunda oldukları da ortadadır. Fakat agnostiklerin argümanlarına baktığımızda, onların da Tanrı'nın varlığı konusunda teizm ya da ateizmden daha rasyonel olduğunu iddia etme hakkına sahip olmadıkları görülür.³¹

Bazıları agnostiklerin Tanrı'yı ret veya kabul noktasında eşit mesafede kalmalarına rağmen en nihayetinde la dini (dinsiz) bir yaşantıyı seçmeleri nedeniyle pratik ateist oldukları düşünülmüştür.³² Fakat her agnostik ateist değildir. M. R. Holloway agnostiklerin iki guruba ayrılabilceğini ifade eder. Bunlardan ilki içinde Bertrand Russell gibileri vardır ve bunlar insan aklının Tanrı'yı bilebileceğini ve O'nun varlığı hakkında hüküm verebileceğini inkâr ederler. Russell, rahip F. C. Copleston ile BBC televizyonunda yayınlanan tartışma programında Copleston'un kendisine "Ateist misiniz?, Agnostik mi? diye sorması üzerine Agnostik olduğunu söylemiştir. Tanrı'nın yokluğunun ve varlığının ispat edilemeyeceği meselesinin önemli bir mesele olduğunu ifade etmiştir.³³ Russell: "Dogmatik bir şekilde Tanrı'nın olmadığını söylemiyorum, söylemek istediğim şey var olduğunu bilmediğimizdir."³⁴ "İnancın bir insanda iyi bir ahlaksal etkisinin olması, onun doğruluğunun kanıtı olamaz."³⁵ diyerek insanın Tanrı'nın varlığını bilmesinin mümkün olmadığını, şayet sağlam delillere dayanmıyorsa, bir inancın zaman zaman

²⁸ Emin Çelebi, "Kuşkucu ve Agnostik Tutum Bakımından David Hume'un Din Eleştirisine Eleştirel Bir Bakış", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi (FLSF)*, 11 (Bahar 2011), 27.

²⁹ Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, s. 41.

³⁰ Alan Brinton, "The Reasonableness of Agnosticism", *Religious Studies*, 20/4 (Dec., 1984), 627.

³¹ Brinton, "The Reasonableness of Agnosticism", 628.

³² Emrullah Fatış, *Ateistik Problemler ve Teolojik Çözümler*, İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2014, s. 70.

³³ Bertrand Russell, *Neden Hristiyan Değilim* (çev. Ender Gürol), İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972, s. 211.

³⁴ Russell, *Neden Hristiyan Değilim*, s. 231.

³⁵ Russell, *Neden Hristiyan Değilim*, s. 232.

doğru çıkmasının onun doğru olduğunu göstermeyeceğini bu yüzden onun bilgi olarak kabul edilemeyeceğini iddia etmiştir.³⁶

İkinci gurup ise içinde Kant'ın olduğu, insan aklının Tanrı'nın varlığını delilleriyle ortaya koyabileceğini kabul etmemesine rağmen Tanrı'nın varlığına inananlardır. Birkaç istisna dışında, modern ve çağdaş agnostikler ikinci gruba dâhildir.³⁷ Kant tecrübeyle bilinen bu fenomenal dünyanın ötesiyle ilgili hiçbir şey bilmeyeceğimizi söylüyor. Bu, noumenal dünyanın doğası ve hatta belki de varlığı hakkındaki bir agnostisizmdir. O'nun Tanrı inancı her ne kadar klasik diyebileceğimiz teistik kanıtları içermiyorsa da Kant yine de bir agnostik değildir.³⁸ Tanrı'nın varlığının ahlak delili denilen bir yöntemle temellendirilebileceğini düşünür.³⁹

1. Anthony Kenyy'e Göre Bilgi ve İnancın Temel Nitelikleri

Bilginin doğası ve onun kesinlik, inanç ve şüphe gibi kavramlarla ilişkisi ve farkı, felsefe var olduğundan beri bir başlık olarak yerini hep korumuştur.⁴⁰ İnanılan şeyin bilgi olamayacağı aşikârdır fakat 'inanç' ile 'bilgi'nin de birbiriyle yakından ilişkili kavramlar olduğu da açıktır. Her inanç bilgi olmasa da her bilginin bir inanç boyutu vardır. Bilgi inanç için gerekli ama yeterli değildir.⁴¹ İman, inanan süje ile inanan obje arasındaki duygusal, tarihsel ahlaki ve bilişsel ilişkiyi ifade eder. İman, tabi ki deneysel metotlarla test edilip doğrulanabilir bir muhtevaya sahip değildir. Ancak o bazı inanç sistemlerinde bilgiye dayalı bir tasdik olarak bilişsel öğeleri barındırmaktadır ve kognitif bir muhtevaya sahiptir. Her şeyden önce süjenin obje konusundaki bilgisi, objenin süje için açık hale gelmesi ve obje etrafındaki rasyonel kuşkların giderilmesi açısından önemlidir.⁴² "Bilmek" bir şeyi sınırlandırmak, onu bir duruma yerleştirmek ise bilinen şey de, sınırlanmalı ve herhangi bir nesne gibi bir durum içerisinde olmalıdır. Buradan hareket eden bazı düşünürlere göre Tanrı'nın sonsuz ve sınırsız bir varlık olduğu iddia edildiğine göre O, bilinemez olmalıdır çünkü bilinen bir şey Tanrılık vasfını kaybedecektir.⁴³

İnancın veya inanmanın da bir öznesi (inanan) ve bir de nesnesi (inanılan) vardır, ama inanç bilgiyle aynı şey değildir. "Yanlış inanç" görünürde herhangi bir çelişki ifade etmediği halde "yanlış bilgi" nin bir çelişki ifade etmediğini söylemek zordur, çünkü 'yanlış' olan bir şeyin 'bilinmesi' nin söz konusu olmayacağı açıktır. Örneğin bir kimsenin $2+2=5$ olduğunu veya dünyanın kare şeklinde olduğunu

³⁶ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, s. 72.

³⁷ M. R. Holloway, "Agnosticism", *New Catholic Encyclopedia* (edt. Berard L. Marthaler), Second Edition, Detroit: Gale, 2003, 1, 180.

³⁸ LePoivedin, *Agnosticizm: A Very Short Introduction*, s. 30.

³⁹ Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, s. 64.

⁴⁰ Anthony Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", *Philosophy* 82/321 (Jul., 2007), 381.

⁴¹ Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, s. 15.

⁴² Temel Yeşilyurt, "Tanrı Vardır İfadesinin Mantıkî Statüsü", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, (1999), 167.

⁴³ Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001, s. 137.

bilmesine anlam vermek mümkün değildir. Ancak bir kimsenin bu tür şeylere inanması elbette mümkündür.⁴⁴

Antik Yunan filozofları bilgi konusunda bir takım gerçekleri temellendirmişlerdir. Özetleyerek ifade edersek:

1. Bilgi sadece doğru olan şey olabilir.
2. Bir inanç, yalnızca bir tür gerekçeye başvurarak kendini ortaya koyabiliyorsa bilgidir.
3. Bilgi iddiasında bulunan birinin, bilindiği iddia edilen önerme için kesin bir bağlılığının olması gerekir. Bir şey bildiğimi iddia edersem, daha sonraki bir zamanda farklı bir görüşe dönme olasılığını dışarda bırakırım.⁴⁵

Kenny'e göre antik filozoflar bilgi için çok yüksek bir güvence talep etme eğilimindeydiler. Oldukça eski olan bu epistemolojinin ardında gizlenen temel mantıksal yanlışlık da aslında bu idi. "Bilgi ne olursa olsun doğru olmalı" antik çağ epistemolojisinin olmazsa olmaz iddiasıdır ve bu iki şekilde yorumlanabilir.

1. Eğer P biliniyorsa zorunlu olarak P doğrudur.
2. P biliniyor, P zorunlu olarak doğrudur.

(1) Tartışmasız bir şekilde doğrudur; ama eğer (2) ona eşdeğer olarak alınır, o zaman sadece zorunlu hakikatler bilinebilir. Bu düşünce, zaman zaman Platon ve Aristoteles'ten alınan pasajlarla savunulmuştur.⁴⁶

Bilgi ve İnanç ile ilgili problemler felsefe tarihinde özellikle Platon'dan itibaren bir felsefe problemi olarak ele alınmış ve tartışılmıştır.⁴⁷ *Theaetetus* (Platon'un Bilgi Teorisi) adlı eserinde Platon, gerçek inancın bilgi haline gelmesini sağlayan şeyin Logos olduğunu ifade eden bir tanım yapmıştır. Ancak o, Kenny'e göre gerçek inancın bilgi haline gelmesini sağlayan bu Logosun ne olduğunu açıklamada yetersiz kalmıştır. Platon bunu yaparken bilgiyi "doğrulanmış (gerekçelendirilmiş) bir inanç" olarak tanımlayan geleneğe başvurmuştur. Bu tanım bin yıldan fazla bir zamandır vardır, ancak geçtiğimiz yüzyılda bir grup filozof bu geleneksel tanımın yanlış olabileceğine dair bazı şüpheler ortaya koymuşlardır. Aristo'nun bu konuda ne düşündüğüne baktığımızda onun için inancın doğru ya da yanlış olan bir akıl durumu olduğunu görürüz. P yanlış ise, bu durumda P'yi bilmiyorumdur. Fakat bir inanç yanlış olmasına rağmen yine de tamamen doğru bir inanç olarak kabul edilebilir. Bu durumda Kenny'e göre inancın anlamını belirleyen erdem ne olduğu ile ilgili bir boşluk ortaya çıkmaktadır.⁴⁸

Augustine'den itibaren çeşitli okulların filozofları, zorunlu gerçeklerin bilgisine ek olarak, aynı zamanda, kontenjan, ampirik konular hakkında da bilginin imkanını kabul ettiler. Bir hakikatin bilinmesi için onun apaçık (a priori) olmasına

⁴⁴ Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, s. 14-15.

⁴⁵ Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 381.

⁴⁶ Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 381.

⁴⁷ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, s. 10.

⁴⁸ Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 382.

gerek yoktu. Bir şey duyular yoluyla da bilinebilirdi. Ancak Kenny'e göre modern bir epistemolojik yanlışlık antik dünyada ortaya çıkan bu düşüncelerin yerini aldı.⁴⁹ Örneğin Descartes ve Locke'a göre, kişiye bir şeyin hakikat gibi görünmesi o şeyin hakikatinin teminatı olabilir. Descartes, "açık ve aşikâr bir algı" dan bahsetmişti.⁵⁰ O sonsuzu anlamak ile sonsuzu kavramak arasında bir ayırımı giderek, Tanrı'yı anlayabileceğimizi ama kavrayamayacağımızı savunmuştu.⁵¹ Yine Locke, belirli önermelere ek olarak "belirgin bir kesinlik" ten bahsetmiştir. Ancak, bunlardan hangisinin ne olduğunu keşfetmek için hiçbir içsel yönteme sahip değilizdir. Peter Geach'e göre ise inanç doğrulama eyleminde ortaya çıkan bir eğilimdir. Bilgi, bir eğilim değil bir kapasite olarak inançtan farklıdır. Hiçbir ek faktör, gerçek inancı bilgiye dönüştüremez.⁵²

Kenny'e göre bilgiyi kısaca bir çeşit inanç olarak tanımlamak yanlıştır. Fakat P'yi bilmenin P'ye inanmayı içerdiğini bilmek: P hakkında hüküm vermek ve beyanda bulunmak için benzer bir eğilimi içerdiğini söylemektir. "P'yi biliyorum ama P'ye inanmıyorum demek" saçmalaktır. Bununla birlikte P'nin bilgiyi oluşturmak için yeterli olmadığı durumlarda doğru inançtan bahsedilebilir. "P'ye inanabilirim demek, eğer delil ortaya çıkmazsa fikrimi değiştirmeye tamamen hazırım", demektir. Fakat P'yi bildiğimi iddia edersem, Kenny'e göre bu, P'nin doğruluğuna dair çok daha güçlü bir bağlılığa sahip olduğumuz anlamına gelir. Yani bu hiçbir şeyin bu konuda fikrimizi değiştirmemesi gerektiğini iddia etmemiz anlamına gelir. Gelecek bir tarihte fikrimizi değiştirebileceğimizi düşünüyorsak eğer; Kenny'e göre bu durumda, bilgi iddiasında bulunamayız. Bilgi iddiasında olduğumuz sürece hiçbir zaman fikrimizi değiştirmemiz gerektiğinin de farkındayız demektir.⁵³ P'yi bildiğimizi ve sonra P'nin yanlış olduğunu öğrendiğimizi varsayalım. Bu, aslında P'yi hiç bilmediğimizi gösterir ki bu durumda "ben P'yi biliyorum ama P yanlıştır" diyemeyiz; bunun doğrusu, "Ben, P'den emindim, ama P yanlışmış" diyebiliriz. Kesinlik, bilgi ile aynı derecede bağlılığı içerir bununla birlikte kesinlik kavramı bilgi kavramı gibi doğrulukla aynı kavramsal bağa da sahip değildir.⁵⁴

2. Anthony Kenny'e Göre Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Agnostisizm

Robert Flint gibi düşünörlere göre agnostisizm dinle alakalı bir teori olmaktan çok bilgi ile ilgili bir teoridir. Herhangi bir teist ya da Hıristiyan da agnostik olabilir.⁵⁵ Bir insan bilgi açısından Tanrı'nın bilinemeyeceğini savunmakla birlikte, Tanrı'nın varlığına inandığını veya inanmadığını da söyleyebilir. Dolayısıyla kişi bilgi konusunda agnostik, ama inanç noktasında teist ya da ateist olabilir. O halde, bir insan agnostik-teist olabileceği gibi, agnostik-ateist de olabilir. Buradaki

⁴⁹ Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 381.

⁵⁰ Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 382.

⁵¹ Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, 151.

⁵² Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 382.

⁵³ Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 383.

⁵⁴ Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 383.

⁵⁵ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, s. 34.

agnostiklik, meselenin bilgi boyutunu, teistlik ve ateistlik ise inanç/eylem boyutunu oluşturur.⁵⁶

İnanç boyutunda ‘zayıf’ ve ‘güçlü’ olmak üzere agnostisizmin iki çeşidinden bahsedebiliriz. İnanç boyutunda diyoruz çünkü daha sonra bilgi boyutunda ‘zorunlu’ ve ‘kontenjan’ (olumsal) agnostisizm olmak üzere bir ayırmadan daha bahsedeceğiz. Teizm dünyanın yüce, mutlak iyi ve her şeyi bilen bir yaratıcısı olduğunu iddia eder. Zayıf agnostik, böyle bir varlığın ne olduğuna ne de olmadığına inanan kişidir. Güçlü agnostik, teizmin iddia ettiği doğrular ile inançların bilinmesinin ya da gerekçelendirilmesinin mümkün olmadığını dolayısıyla kimsenin bunu bildiğini iddia etmemesi gerektiğini savunur.⁵⁷ Güçlü ve zayıf agnostisizmin farklarını ortaya koyarsak, zayıf agnostisizm aslında birçok insanın aşına olduğu bir durumdur. Tanrı’nın var olup olmadığına dair bir itiraftan başka bir şey değildir. Zayıf agnostisizm daha ziyade kişiseldir. O başkalarının inançları hakkında yorum yapmaz. Güçlü agnostisizmde ise Tanrı’nın var olup olmadığını bilemeyeceğimizi söyleme durumu ile karşı karşıyayız. O Tanrı’nın bilinip bilinemeyeceği konusunda bilginin imkânını ortadan kaldırır. Onlara göre neyi bilgi olarak kabul edebileceğimizi ile ilgili elimizde bazı kıstaslar vardır.⁵⁸ Zayıf agnostisizm neyin bilgi olduğu konusunda zorunlu bir ilke ortaya koymaz. Agnostisizmin bu türüne göre bilginin eksikliği herhangi bir faktörün sonucu olabilir: belki kişi meseleyi enine boyuna düşünmemiştir ya da bunu yapmışsa bile bulduğu kanıtlar muğlak veya ortaya koyduğu nedenler şüphelidir vb.⁵⁹

Kenny bir agnostik olarak ateistlerin, Tanrı’nın var olmadığını bilme iddialarını iyi temellendiremediklerini ve teistlerin de Tanrı’nın varlığına dair ikna edici ya da tutarlı bir ispat sunamadıklarını dolayısıyla onların da bilgi iddiasının doğru olmadığını söyler.⁶⁰ O, Tanrı’nın varlığının tecrübeye dayandırılarak temellendirilemeyeceğini düşünür. Eğer teizmin ileri sürdüğü gibi kendisine atfedilen niteliklere sahip bir Tanrı varsa bu durumda O, duyularımızın işleyişine benzer herhangi bir bilişsel faaliyetin konusu olamaz. Eninde sonunda bir şeyin kırmızı olduğunu görebildiğimiz gibi Tanrı’yı bilmemizi sağlayacak herhangi bir duyuya sahip değiliz. Yine birden bire duran işittiğimiz bir gürültü gibi Tanrı’nın bir lahza burada olduğunu veya olmadığını algılamamızı sağlayan altıncı bir duyuya da sahip değilizdir.⁶¹

Kenny negatif teolojiye değinerek bu yöntemin de Tanrı’nın bilinmesine ve Tanrı inancına katkı sağlamada güvenilir bir yöntem olduğuna dikkat çeker.

⁵⁶ Bayram Dalkılıç, “Bertrand Russell’in Felsefesinde Tanrı Problemi”, (doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), s. 123.

⁵⁷ Alvin Plantinga, “Agnosticism”, *A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy*, Second Edition (edit. Jonathan Dancy, v.dğr.), Hong Kong: Blackwell Publishing, 2010, s. 223.

⁵⁸ LePoivedin, *Agnosticism: A Very Short Introduction*, s. 9.

⁵⁹ LePoivedin, *Agnosticism: A Very Short Introduction*, s. 10.

⁶⁰ Kenny, *What I Believe*, s. 22.

⁶¹ Kenny, “Knowledge, Belief, and Faith”, 385.

Aslında yeni bir şey olmayan bu yöntem daha önce John Scotus Eurigena, Canterburyli Anselm ve Nicholas Cusanus gibi ünlü düşünürler tarafından da dile getirilmiştir. Kenny'e göre bu teoriyi savunanlar Tanrı'nın tanımlanamaz bir varlık olduğunu söyledikleri için dolaylı da olsa agnostik bir tutum sergilemiş olurlar.⁶² Tanrı'nın bilinemez bir varlık olduğunu söylemek yani hem bir varlığın var olduğunu hem de onun bilinemeyeceğini söylemek çelişki değil midir?⁶³

Filozoflar "Bir Tanrı Vardır" önermesine bakış açıları bakımından dört guruba ayrılırlar:

1. Bu, anlamsızdır ve ne doğru, ne de yanlıştır: Pozitivizm.
2. Bu anlamlı ve yanlıştır: (Pozitif) Ateizmdir.
3. Bu anlamlıdır ve doğru veya yanlış olabilir: Agnostisizm.
4. Bu anlamlı ve doğrudur: Teizm.⁶⁴

Tanrı'nın var olduğuna dair olan inancın gerekçelendirilmesi konusunda Tanrı'nın varlığı lehindeki deliller yukarıda da değindiğimiz gibi, Kenny'e ikna edici gelmez. Hepsinde de kusurlar bulunabileceğini düşünür. Aynı şekilde Tanrı'nın varlığının aleyhine olan, tamamen ikna edici herhangi bir delil de bilmediğini ifade eder:

Tanrı'nın varlığına dair bildiğim delillerde de eşit derecede kusurlar bulabilirim. Bu nedenle, Tanrı'nın varlığı konusundaki kendi tutumum agnostik tutumdur. Ben, Tanrı'nın varlığı lehinde ikna edici herhangi bir delil bilmiyorum. Hepsinde de boşluklar bulabileceğimi düşünüyorum. Eşit ölçüde, Tanrı'nın varlığı aleyhine ikna edici her hangi bir delil de bilmiyorum. Tanrı'nın varlığı aleyhine ileri sürülen bildiğim deliller içinde de eşit ölçüde boşluklar bulabilirim. Bu sebeple Tanrı'nın varlığı ile ilgili benim kişisel duruşum agnostiktir. Bilerek ateist değil agnostik dedim çünkü teistten daha az olmamak kaydıyla ateist de rasyonaliteyi ne derece geçtiğini görmek için inançlarını incelemek zorundadır. Tanrı'nın var olup olmadığını bilmeme durumu neden cehalet olarak adlandırılсын ki. Şu şekilde bir kategori yapabiliriz: Pozitif bir teist, Tanrı'nın varlığını pozitif olarak kabul eden bir kişidir ve negatif bir teist, sadece ateist olmayan bir kişidir.⁶⁵

Kenny burada Tanrı'yı bilme açısından agnostik olduğunu fakat ona inanma noktasında ise negatif teist olduğunu ifade ediyor. Negatif teist, pozitif teist, negatif ateist, pozitif ateist ve güçlü agnostik, zayıf agnostik kavramları açısından ortaya

⁶² Anthony Kenny, "Bilinmeyen Bir Tanrıya İman" (çev. Fatih Topaloğlu), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/2 (2013), 229.

⁶³ Kenny, "Bilinmeyen Bir Tanrıya İman", 236.

⁶⁴ Anthony Kenny, "Worshipping An Unknown God" *Ratio (new series)* 19/4 (Aralık 2006), 443.

⁶⁵ Anthony Kenny, *What is Faith? Essays In The Philosophy Of Religion*, Oxford: Oxford University Press, 1992, s. 57-58.

çıkan kafa karışıklığını gidermek için bunları uzun uzun anlatmak yerine oldukça titiz hazırlanmış ve pratik açıdan faydalı olan aşağıdaki tabloya* bir göz atalım.

Zihinsel Tutumlar	TEİZM		ATEİZM		AGNOSTİSİZM	
	Pozitif Teizm	Negatif Teizm	Pozitif Ateizm	Negatif Ateizm	Güçlü Agnostisizm	Zayıf Agnostisizm
Kendi inancını tasdik	Var	Zayıf	Var	Zayıf	Var	Yok
Karşıt İnancı inkâr	Var	Yok	Var	Yok	Yok	Yok
Bilgi/Bilme iddiası	Var	Yok	Var	Yok	Yok	Yok

Kenny yukarıdaki tablodan da anlayacağımız üzere negatif teizm, negatif ateizm ve zayıf agnostisizm arasında çok küçük bir fark olduğunu iddia eder. Tanrı hakkında nihai karar vermekten kaçınmayı epistemolojik bir duruş olarak görür ve tabiri yerindeyse bu kararsızlığı kararlı bir şekilde savunarak zayıf agnostisizmi felsefi açıdan temellendirmeye çalışır.⁶⁶ Kenny'nin hem agnostik hem de negatif teist olarak kendini tanımlamasında da neden bir çelişki olmadığını tablodan anlayabiliriz.

Peki, agnostisizm diye bir şeye gerek var mı? Kenny'e göre Tanrı inancının gerekçelendirilmesi birçok şeyi gerektirdiği için elbette var. Rasyonalite, şüphecilik ve saflık inanma sürecinde gözden uzak tutulabilecek kavramlar değildir. Hem teist hem de ateist şüpheci olabilir. Ateistin mutlaka teisten daha şüpheci olması da gerekmiyor. Agnostik bakış açısına göre hem teist hem de ateist saf olmakla da itham edilebilir. Uygun gerekçenin yokluğunda, ikisi de bir şeye; biri olumlu bir önermeye, diğeri olumsuz bir önermeye inanır. Öte yandan, teist veya ateist açısından bakıldığında ise agnostik tam bir şüphecidir; başka bir deyişle onlara göre, görüş sahibi olması gereken bir konuyla ilgili hiçbir fikri yoktur. Kenny teizmi pozitif ve negatif teizm olarak ayırır. Pozitif teist Tanrı'nın varlığını kabul eden ve ona içten bir şekilde inanan kişi iken negatif teist yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ateist olmama durumudur. Kenny'e göre agnostik, Tanrı kavramının tutarlı olduğuna inanmaz o sadece bunu bilmeyen kişi olarak tanımlanmalıdır. Bu tanımdan

* Tablo bire bir aynı şekilde Ferit Uslu, "Agnostisizm", s. 26 makalesinden alınmıştır.
66 Uslu, "Agnostisizm", 26.

hareketle Kenny, negatif teist ve negatif ateistin agnostik olarak nitelenebileceğini savunur.⁶⁷

Kenny'e göre bilgi boyutunda zorunlu ve kontenjan (olumsal) agnostisizm ayırımı yapmamız gerekir. Zorunlu agnostisizm, Kant başta olmak üzere birçok filozofun iddia ettiği gibi, insan aklının sınırları nedeniyle, bazı bakımlardan bilinmesi imkânsız olan bir Tanrı'nın var olup olmadığını bilgisine sahip olamayacağımızdır.⁶⁸ Yani bu yaklaşıma göre, Tanrı'ya dair bu tür bir bilinemezlik durumu olumsal bir nedene dayanmadığı için böyle bir şey daha sonraki bir zamanda başka insanlar tarafından da erişilebilecek bir şey değildir.⁶⁹ Tanrı'nın varlığı hakkında agnostisizm ile ilgili olarak insanın içinde bulunduğu koşullar göz önünde bulundurularak bina edilmiş birçok felsefi delil vardır. Kenny'e göre agnostisizmin bu türünün de sahip olduğu deliller, teizmin veya ateizmin delilleri gibi ikna edici değildir.⁷⁰

Zorunlu agnostisizmle karşılaştırıldığında, kontenjan agnostisizm görüşüne sahip olan kişi: "Tanrı'nın var olup olmadığını bilmiyorum, belki de biliniyor; bilinmeyeceğine dair hiçbir delilim yok." der. Kenny kendisinin sahip olduğu agnostik tutumun da böyle olduğunu yani lehte ve aleyhteki bazı delillerin onu ikna edebileceği fikrine açık olduğunu; buna karşın henüz hangi tarafın haklı olduğuna da karar vermediğini ifade eder. Onun sahip olduğu kontenjan agnostisizm, başka insanların Tanrı'nın var olduğunu bilip bilmediklerini veya tek düşüncenin onların bildiği olup olmadığını bilmeyi içermemektedir. Kenny onların da bilmediklerini düşünür; ancak bu inanç ona aittir ve o bunun bilgi statüsü olduğunu iddia etmez.⁷¹

Kenny, bir agnostik olarak teist ve ateist meslektaşlarına baktığında, onlara imrense mi acısa mı bilemediğini ifade eder. Onlara, sağlam bir inanca sahip oldukları ve kendisi de böyle bir inanca sahip olamadığından dolayı gıpta ile mi bakmalıdır? Yoksa onlara teizmlerini veya ateizmlerini haklı göstermek için kullandıkları delillerin yetersiz ve düşüncelerinin inandırıcı olmaması yüzünden acımalı mıdır? Kenny'nin baktığı yerden onlar sadece safdil olarak görünürler; onların baktığı yerden ise, Kenny bir şüphelidir. Hangisi rasyoneldir? Kenny bunu bilmediğini ifade eder. Bunun kendi trajedisi mi yoksa genel olarak insan olmanın bir gereği mi olduğunu bilmediğini ifade eder.⁷²

Kenny Tanrı kavramının değil ama geleneksel Tanrı kavramının savunulamayacağı ile ilgili kanaatinin farklı bir noktadan başladığını ifade eder. Bu her şeyi bilen Tanrı'nın özgür insanî eylemleri nasıl öngörebileceğine ilişkin olan çok eski bir probleme dayanır.⁷³ İyi bir Tanrı'nın, her şeyi yarattıktan sonra,

⁶⁷ Kenny, *What is Faith?*, s. 58-59.

⁶⁸ Kenny, *What is Faith?*, s. 59.

⁶⁹ Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, s. 41.

⁷⁰ Kenny, *What is Faith?*, s. 60.

⁷¹ Anthony Kenny, "Agnostisizm ve Ateizm" (çev. Yaşar Türkben), *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2012), 166-167.

⁷² Kenny, *What is Faith?*, s. 60.

⁷³ Kenny, *What I Believe*, s. 48.

insanları başıboş bırakmadığına, onları talih ya da şansa teslim etmediğine, O'nun insanları kutsal iradesine göre yönettiğine inanılır. Bunun anlamı O'nun belirlediğinin dışında bu dünyada hiçbir şey olmaz; bununla birlikte Tanrı ne bizim yaptıklarımızın ve yaşadıklarımızın yazarıdır ne de işlenen günahlardan sorumlu tutulabilir.⁷⁴ Bunun tersi doğruysa, şayet Tanrı insanların gelecekteki fiillerini bütünüyle biliyorsa, bu durumda determinizm doğru olmalıdır. Yok eğer Tanrı insanları günah işlemek üzere serbest bıraktıysa, bu durumda determinizm yanlış olmalıdır.⁷⁵ Kenny'e göre bu durumda Kadir-i Mutlak, sonsuz bilgi sahibi ve sırf iyi olan bir varlıktan bahsedilemez. Buradan skolastiklerin ve felsefecilerin bazılarının inandığı gibi bir Tanrı yoktur sonucuna ulaşılabilir. Yahudi-Hıristiyan kutsal kitaplarında bize sunulan Tanrı'nın var olduğuna ve onun mahiyetine dair bilgiler ise gerçek anlamda kullanılmamış olup mecazidirler. Kenny o günden bu güne bu hususta düşüncesinde bir değişiklik olmadığını belirtir.⁷⁶

Yine geleneksel Tanrı kavramının savunulamayacağı ile ilgili Kenny 'de ortaya çıkan kanaatin bir diğer nedeni de kötülük problemidir. Her şeye gücü yeten bir varlığın, tasarımı delilinin desteğini sağlayan amaçlara, araçların uygunluğuna ihtiyacı yoktur ve dünyada karşı karşıya kaldığımız kötülük miktarına izin veren her şeye gücü yeten bir varlık iyiliksever bir varlık olamaz.⁷⁷

Kenny'e göre teizmin rasyonel olup olmadığını belirleyen en temel şey, Tanrı'nın var olduğu inancının temellendirilip temellendirilemeyeceğidir. Bu da bu konuda ileri sürülen delillerin geçerliliği konusunu tartışmamızı gerektirir. O, kozmolojik ve ontolojik delilleri her şeye gücü yeten ve iyiliksever bir yaratıcının varlığını muhtemel kılan deliller olarak görmez. Öyle anlaşılıyor ki Kenny, hem teist hem de ateist tutumları aynı oranda dogmatik buluyor. Ona göre agnostisizm, onu savunanlarca dogmatizmden uzak tek görüş olarak görüldüğü için rasyonel bir tutum olarak görülmelidir.⁷⁸

Filozoflar Tanrı'nın varlığına ya da var olmadığına dair deliller ortaya koymaya çalışmışlardır. Kenny'e göre, teist ve ateist filozoflar daha çok 'varsayılan pozisyonu korumak' olarak adlandırılacak bir strateji benimsemektedirler. Aslında her iki taraf da ispat yükünü rakibe atma taktiğini benimsemişlerdir. Ancak Kenny'e göre asıl tutum ne teizm ne de ateizm olmalıdır, takınılması gereken tutum agnostisizmdir.⁷⁹ Çünkü bilgi iddiası gerekçelendirilmesi gereken bir iddiadır. Dahası, Tanrı'nın var olduğunu bilme iddiası veya Tanrı'nın var olmadığını bilme iddiası kesin bir vaattir. Agnostisizmde ise böyle bir şey söz konusu değildir.⁸⁰

⁷⁴ Kenny, *What I Believe*, s. 50.

⁷⁵ Bu konuyla ilgili Kenny'nin görüşlerini ayrıntılı bir şekilde öğrenmek için bkz. Anthony Kenny, "Tanrı'nın Önceden Bilmesi ve İnsan Hürriyeti" (çev. Hanifi Özcan), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 625-638.

⁷⁶ Kenny, "Agnostisizm ve Ateizm", 162.

⁷⁷ Kenny, *What I Believe*, s. 51.

⁷⁸ Uslu, "Agnostisizm", 16-17.

⁷⁹ Kenny, *What I Believe*, s. 21.

⁸⁰ Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 390.

Dışardan bakıldığında ateizm teizmden daha güçlü bir iddia ileri sürüyor gibidir. Ateist nasıl tanımlanırsa tanımlansın “Tanrı yoktur.” iddiasını ileri sürer. Teist ise “Tanrı vardır.” şeklindeki önermeyi doğrulayacak en az bir “Tanrı” tanımı vardır iddiasını ileri sürmektedir. Kenny’e göre ikisi arasında gerçekçi bir karşılaştırma yaparsak, ilk önce Tanrı’nın nasıl bir varlık olduğu konusu üzerinde anlaşmamız gerekir. Örneğin Homerus’un Olympos’daki Tanrıları söz konusu olduğunda birçok kişi agnostik değil ateist olacaktır. Kenny eğer dikkatli bir şekilde tetkik edilirse, popüler anlayışın tersine hem ahlaki bakımdan, hem de epistemolojik açıdan agnostisizm ile ateizm arasında farklar olduğunu ve agnostisizmin ateizme bakarak daha tercihe şayan olduğunu belirtmektedir.⁸¹

Eğer bilim ve felsefe, bu ya da şu şekilde Tanrı’nın varlığı sorunu çözemezse, bu, bu konunun sonu mu olmalıdır? Hakikati kendinde bulunduran din sadece bir tane mi olmalıdır? Yine akıl ve bilim (deney) yoluyla bilinmesi mümkün olmayan Tanrı’nın vahiy ile bilinmesi konusunda Kenny acaba ne düşünmektedir? Kenny Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’ın üçünün de kitaplı dinler olduğunu ve özellikle Hristiyanlık ve İslam’ın birçok ortak yönü olduğunu söyler. Örneğin her iki din de evrensel ve monoteisttir. Her ikisi de İbranice metinlerden ilham almışlardır.⁸² Kenny’e göre kutsal metinlerin otoritesi, eğer pratik hayata rehberlik edeceklerse, bu durumda o metnin anlamsal muhtevası onu anlamaya çalışan dini toplulukların otoritesinden ve rolleri onları yorumlamak olan yetkililerden ayrılamaz. Hristiyan geleneğinde, örneğin, “Kutsal Kitap” ın tek olduğu düşüncesi, çeşitli makamlara (Kilise, piskoposluk, papalık vs.) bağlıdır. Yahudilik için de, farklı zamanlarda ve yerlerde, İbranice İncil’in sadece Tevrat’ı içerdiği veya apokrifal yazıları da kapsayacak şekilde olduğu düşünülmüştür. Hristiyan kanonun genişlemesi yüzyıllarca mezhepler arasında bir tartışma konusu olmuştur. Yine Kuran’a ortak bir sadakati paylaşan, ona inandığını söyleyen Sünni ve Şii’ler de birbirleriyle ölümcül bir dini çatışmaya girebilmişlerdir.⁸³

Ancak, İncil’in etkileyici kitapları, diğer kitapların bir kısmını veya tamamını içeren tek bir vahyin öğeleri olarak görüldüğü için, bu bir kanonu tanımlayan dini otoriteyi zımnen kabul etmek olarak görülebilir. Biri Homer, Hesiod, Aeschylus, Sophocles, Euripides, Herodotus ve Thucydides gibi eserleri Yunan düşüncesinin bir özeti olarak derleyebilir. Kenny’e göre bu kitaplar, ortak bir kültürel geleneği paylaşır ve Eski ve Yeni Ahit’teki kitaplar gibi iyi ya da sorunludurlar. Ama biz onlara tek bir kitap muamelesi yapmıyoruz çünkü hiçbir zaman onlar için Helenik bir haham ya da kanonik* durumlarını karara bağlayan bir otorite olarak bir piskoposluk söz konusu olmamıştır.⁸⁴ Bir toplulukta zaman içinde o toplumun otoriter metinlerinin ortaya çıkışından itibaren, bu metinlerin resmi yorumcularının

⁸¹ Kenny, “Agnostisizm ve Ateizm”, 161.

⁸² Kenny, *What I Believe*, s. 55-56.

⁸³ Kenny, *What I Believe*, s. 56.

* Sahih sayılan İnciller. Bkz. *Yaşayan Dünya Dinleri*, Editör: Şinasi Gündüz, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 571.

⁸⁴ Kenny, *What I Believe*, s. 56-57.

rolü gittikçe daha önemli hale gelir ve topluluk üyeleri üzerindeki kontrollerinin derecesi de artar. Daha da önemlisi, Kenny'e göre biz, kökeni kadim ve gizemli olan kutsal metinler ve otoritelerinin zihniyetlerine yalnızca bu metinlerin kendileri sayesinde vakıf olabildik. Kanonik kutsal metinlerin güncel yorumcularının otoritesini kabul etmeyen biri, her bir kitabın kendi içinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade edebilir. Metinlere seküler bir bakış açısıyla bakanların çoğu onları problemlili bulurlar. Örneğin Eski Ahit kitapları, ruhun ölümden sonra hayatta kalıp kalmayacağı konusunda söylem birliğine sahip değildirler; Yeni Ahit kitapları, dünyanın sonunun yaklaşması hakkında farklı hikâyeler anlatırlar.⁸⁵ Bu yüzden St Thomas Aquinas bu metinlerde anlatılan bazı hakikatlerin akılla değil sadece vahye imanla anlaşılabilirliğini söylemiştir.⁸⁶

Kenny'e göre birbiriyle çatışan ve vahiy oldukları iddiasıyla ortaya çıkan bu metinlere edilen imanın rasyonelitesi için özel bir güçlük söz konusudur. Kesin olarak bildiğimiz bir şey varsa o da şudur: eğer herhangi bir kutsal metin literal (harfi harfine, kelimesi kelimesine) olarak doğruysa, bu durumda diğerleri mutlaka literal olarak yanlıştır. Çelişen vahiyler arasındaki uyumsuzluk, bütün diğerleri yanlışı iken, bunlardan sadece birinin doğru olduğuna dair mantıklı bir olasılığa da tabi ki açıktır. Öyle görünüyor ki Kenny'e göre, herhangi bir vahyin gerçek olduğu iddiası doğruysa, diğer metinlerin her birinin, çelişki olmaması için, gerçek anlamıyla ifade edilmesi mümkün olmayan tek bir temel gerçeğin metaforu olması daha muhtemeldir. Bu şekilde de din, Kenny'e göre ilmi bir şey olmaktan ziyade şiire benzeyecektir. Yani herhangi bir şiir için o şiirin ifade etmek istediği anlamın sadece bir tane olduğunu, o anlamın da şu ya da bu olduğunu nasıl iddia edemiyorsak, kutsal bir metne de böyle bakmak durumundayız.⁸⁷

Vahiy ile ilgili bir diğer durum da vahiy tarafından iddia edilen tarihsel olayların doğruluğunun, tarihsel olarak kesin bir şekilde - tıpkı Charles'ın Londra'da başının kesildiği ya da Cicero'nun bir zamanlar Roma'da konsüllük yaptığı gibi - bağımsız bir şekilde temellendirilebilmesidir. Dünyanın büyük dinleri için temel imtiyazlar olarak işaret edilen olayların kesin olduğu iddia edilemez. Bu kutsal kitaplardan çıkarılan hükümler de, elbette dini anlatıların okunup kabul edilmesine dayanmaktadır. Kutsal metinlerin tek bir otoriteye sahip olduğu bir dini kurumun geçerliliğini savunmak, fâsit bir daire içinde tartışmak olacaktır, çünkü Kenny'nin işaret ettiği gibi, bu metinler yalnızca kanonik statüye sahiptir, çünkü söz konusu kurumlar tarafından onlar üzerinde müzakere yapılmış yani değişmiştir.⁸⁸ Bu durumda iman, Kenny'e göre kutsal bir metnin veya bir dini cemaatin ifadesinin kabul edilmesidir.⁸⁹ Neredeyse tüm dini geleneklerde imanın ortak özelliği, onun kesinliğidir. Tereddütle sahip olunan bir iman, onlara göre zaten gerçek bir iman

⁸⁵ Kenny, *What I Believe*, s. 57-58.

⁸⁶ Kenny, *What I Believe*, s. 59.

⁸⁷ Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 395.

⁸⁸ Kenny, *What I Believe*, s. 60.

⁸⁹ Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 394.

değildir.⁹⁰ Belirli şartlar yerine getirilmemişse, Kenny'e göre iman bir erdem değil, bir ahlak bozukluğudur. Birçok inanana göre bir şeyi iman meselesi (itikadi bir mesele) olarak kabul etmek için vahyi hakikat olarak kabul etmemiz gerekir; ancak herhangi biri vahyi, bizi Tanrı'nın var olduğu gerçeğine götüren bir şey olarak kabul etmezse durum ne olacaktır?⁹¹ Bu durumda o kişinin sahip olduğu imanın geçerli olup olmadığına nasıl karar verilecektir. Kenny bu soruların cevabının Newman* tarafından dolaylı bir şekilde ortaya konulduğunu ifade eder. Newman, imanın bir kabul ile üzerine inşa edildiği zeminlerin – bir vahyin var olduğuna dair, kitapların ve öğreticilerin ilahi otoritesine dair delil içermesi yönüyle - bilgi değil, bir varsayım meselesi olduğunu söyler.⁹² Öyleyse bu varsayımlardan birini diğerlerinden üstün görmenin ya da birinin doğru diğerlerinin ise yanlış olduğunu söylemenin de bir anlamı yoktur.

Sonuç

Kenny'e göre iman, (kişinin inanma objesi karşısında) şüphe duymaması yönüyle bilgiye benzer, ancak o, yeterli delilin olmadığı bir zamanda bir bağlanma durumu olmakla da bilgiden ayrılır. İman olasılıkla başlar, buyurucu ifadelerle biter. Şüpheli kabul edilen bir bilgi kaynağına inanılır, (buna rağmen) yine de iman sahibi kişi onun bilgisini şüphe götürmez olarak kabul eder.

Tanrı'nın var olduğunu bildiğini iddia edenler de var olmadığını iddia edenler de Kenny'e göre haklı olmayan bir iddiada bulunuyorlar. Tanrı'nın varlığına veya yokluğuna ya inanırız ya da inanmayız. Kenny'e göre bilgi bir çeşit inanç olarak tanımlanmaz. Bir şeyi bilmek o şeye inanmayı içerebilir. Zaten bunun tersi saçmalaktır. Yani bildiğimiz şeye inanmamamız söz konusu olamaz. Herhangi bir önermenin bilgiyi oluşturmak için yeterli olmadığı durumlarda bir inancın varlığından bahsedilebilir. İnanığımız şey ile ilgili önerme ya da önermeler dizisinin gerekçesi ortaya konmadığı için onunla ilgili asla kesin bir hakikat durumu ortaya çıkmayacaktır. Bu da, bu önermeye olan inancımızdan her an vazgeçmeye hazır olmamız durumudur. Bilmede ise durum böyle değildir, eğer kişi herhangi bir önermeyi ya da önermeler dizisini bildiğini iddia ediyorsa bu artık o kişinin fikrini asla değiştirmeyeceği anlamına gelir.

Bilgi imanı değil inancı dışta tutar; dolayısıyla bilgi ve iman birbirini ortadan kaldırmadan bir kişide aynı anda bulunabilir. Bilginin hakikatle uyumlu olması ve bunun için de gerekçelendirilmesinin kaçınılmaz olması bilginin tanımı olmasına rağmen, bir inancın doğru olup olmaması, o inancın varlığının zorunlu koşulu değildir. İnanç Kenny'e göre doğrulanamayan şeye bağlanma yani güven

⁹⁰ Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 394.

⁹¹ Kenny, *What I Believe*, s. 59-60.

* John Henry Newman: D. Londra, 21 Şubat 1801; Ö. Birmingham, İngiltere, 11 Ağustos 1890. Din savunucusu, teolog, kardinal. Bkz. J. P. Whalen, "John Henry Newman", *New Catholic Encyclopedia* (edt. Berard L. Marthaler), Second Edition, Detroit: Gale, 2003, 10, 331-339.

⁹² Kenny, "Knowledge, Belief, and Faith", 394.

duygusudur. Kenny birçok kültürde birçok insanın inancını böyle oluşturduğunu ve konuya bu anlayışla yaklaşılması gerektiğini düşünür. Hatta ona göre dogmatik olmamak kaydıyla ateistin inancına da bu şekilde yaklaşılmalıdır. Kenny'nin Tanrı inancı konusundaki kararsızlığı inanç noktasında değil epistemik çerçevedeki bir kararsızlıktır. İnanmak başka bilmek başka bir şeydir.

En nihayetinde Kenny'nin bilgisine sahip olmadığını söylediği Tanrı, kendisine birçok sıfatın yüklendiği, mahiyeti kutsal kitap olduğu iddia edilen metinler ve bu metinlere dayalı olarak otoriteler tarafından belirlenen Tanrı'dır. Örneğin "Her şeyi bilen" bir Tanrı anlayışının ortaya çıkardığı problemleri ve çelişkiyi yukarıda anlatmıştık. Yine "Mutlak İyi ve Kadir-i Mutlak" bir Tanrı ile dünyadaki kötülük arasındaki çelişki de ortadadır. Kenny'e göre eğer teizm, ateizm ya da agnostisizm arasında bir tercih yapmak durumundaysak, ilk önce Tanrı'nın nasıl bir varlık olduğu konusu üzerinde anlaşmamız gerekir. Fakat tarih boyunca bu konuda ortak bir mutabakata varıldığı söylenemez. Dolayısıyla mahiyetinin ne olduğu konusunda birçok spekülasyon olduğu bir varlığın var olduğunu ya da olmadığını bilme iddiası da Kenny'e göre fazlasıyla cüretkâr bir iddiadır.

Kaynakça

- Brinton, Alan, "The Reasonableness of Agnosticism", *Religious Studies*, 20/4 (Dec., 1984), 627-630.
- Bruce, Alexander Balmain, "Theological Agnosticism", *The American Journal of Theology*, 1/1 (Jan., 1897), 1-15.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Çelebi, Emin, "Kuşkucu ve Agnostik Tutum Bakımından David Hume'un Din Eleştirisine Eleştirel Bir Bakış", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi (FLSF)*, 11, (Bahar 2011), 25-40.
- Dalkılıç, Bayram, "Bertrand Russell'in Felsefesinde Tanrı Problemi", (doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997).
- Dawkins, Richard, *The God Delusion*, Great Britain: Bantam Press, 2006.
- Fatiş, Emrullah, *Ateistik Problemler ve Teolojik Çözümler*, İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2014.
- Gündüz, Şinasi, (Editör), *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Hill, Daniel J. – Rauser, Randal D., *Christian Philosophy A-Z*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- Holloway, M. R., "Agnosticism", *New Catholic Encyclopedia* (edt. Berard L. Marthaler), Second Edition, Detroit: Gale, 2003, 1, 180-184.
- Hustoft, Hilde v.dğr., "If I Didn't Have My Faith I Would Have Killed Myself: Spiritual Coping in Patients Suffering From Schizophrenia", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 23 (2013), 126-144.
- Hyman, John, "Phenomenology and Existentialism", *A Companion to Philosophy of Religion, Second Edition* (edt. Charles Taliaferro, v.dğr.)United Kingdom: Blackwell Publishing Ltd, 2010, s. 176- 189.
- Kant, Immanuel, *Pratik Aklın Eleştirisi* (çev. Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsün Akatlı) Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1999.
- Kerimova, Elnare, "Bertrand Russell'in Agnostisizmini Temellendirişi", (yüksek lisans tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

- Kutluer, İlhan, "Laedriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, 41-42.
- Kenny, Anthony, *What I Believe*, London: Continuum, 2006.
- Kenny, Anthony, *What is Faith? Essays In The Philosophy Of Religion*, Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Kenny, Anthony, *Unknown God: Agnostic Essays*, London: Continuum, 2005.
- Kenny, Anthony, "Knowledge, Belief, and Faith", *Philosophy* 82/321 (Jul., 2007), 381-397.
- Kenny, Anthony, "Worshipping An Unknown God" *Ratio (new series)*19/4 (Aralık 2006), 441-453.
- Kenny, Anthony, "Agnostisizm ve Ateizm" (çev. Yaşar Türkben), *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2012), 161-168.
- Kenny, Anthony, "Bilinmeyen Bir Tanrıya İman" (çev. Fatih Topaloğlu), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/2 (Ağustos 2013): 229-241.
- Kenny, Anthony, "Tanrı'nın Önceden Bilmesi ve İnsan Hürriyeti" (çev. Hanifi Özcan), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 625-638.
- LePoivedin, Robin, *Agnosticizm: A Very Short Introduction*, Newyork: Oxford University Press, 2010.
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1997.
- Özcan, Hanifi, 'İman', *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, 216-218.
- Plantinga, Alvin, "Agnosticism", *A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy*, Second Edition (edit. Jonathan Dancy, v.dğr.), Hong Kong: Blackwell Publishing, 2010, 223.
- Reçber, Mehmet Sait, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, Ankara: Kitâbiyât, 2004.
- Rowe, William L., "Agnosticism", *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (edt. Edward Craig) London-New York: Routledge, 1998, 137-138.
- Rowe, William L., "Agnosticism", *The Shorter Routledge Encyclopedia Of Philosophy*, (edt. Edward Craig) London-New York: Routledge, 2005, 10.
- Russell, Bertrand, *Neden Hıristiyan Değilim* (çev. Ender Gürol), İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972.
- Sheldon, W. L., "Agnostic Realism - Some Philosophical Criticisms on Certain Aspects of Agnosticism", *The Journal of Speculative Philosophy*, 20/3 (July, 1886), 270-283.
- Uslu, Ferit, "Agnostisizm", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/21 (2012), 5-28.
- Westphal, Merold, "Phenomenology and Existentialism", *A Companion to Philosophy of Religion, Second Edition* (edt. Charles Taliaferro, v.dğr.)United Kingdom: Blackwell Publishing Ltd, 2010, 167-176.
- Whalen, J. P., "John Henry Newman", *New Catholic Encyclopedia* (edt. Berard L. Marthaler), Second Edition, Detroit: Gale, 2003, 10, 331-339.
- Topaloğlu, Aydın, *Teizm ya da Ateizm*, İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001.
- Yasa, Metin, *Bütüncül ve Eleştirel Din Felsefesi*, Ankara: Elis Yayınları, 2013.
- Yeşilyurt, Temel, "Tanrı Vardır İfadesinin Mantıkî Statüsü", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, (1999), 167-184.